

LUẬN ÁN TIỀN SĨ LỊCH SỬ

ĐINH THỊ THẢO. *Mạng lưới chợ ở Nam Trung bộ thời Nguyễn (giai đoạn 1802-1884)*

Chuyên ngành: Lịch sử Việt Nam

Mã số: 92 29 013

Sự ra đời và phát triển của chợ xuất phát từ nhu cầu trao đổi, mua bán hàng hóa nhằm đáp ứng nhu cầu sinh hoạt của con người. Thông qua hoạt động buôn bán ở các chợ, hàng hóa được trao đổi, lưu thông không chỉ đáp ứng nhu cầu trong vùng mà còn mở rộng trao đổi với bên ngoài; đồng thời, thúc đẩy sự phát triển của các ngành nông - lâm - ngư nghiệp, thủ công nghiệp và thương nghiệp. Việc tái hiện diện mạo và hoạt động của các chợ ở Nam Trung bộ thời Nguyễn (giai đoạn 1802-1884) một mặt giúp hiểu rõ về sự ra đời, hoạt động của các chợ ở vùng này, mặt khác góp phần nhận diện rõ hơn những đặc điểm của mạng lưới chợ và đóng góp của nó đối với sự phát triển toàn diện vùng Nam Trung bộ từ văn hóa, xã hội đến nền kinh tế nói chung và thương nghiệp nói riêng. Với ý nghĩa đó, kết quả nghiên cứu của Luận án góp phần khẳng định vai trò của thương nghiệp, có thể ở đây là vai trò của chợ trong nền kinh tế nói chung.

Ngoài phần Mở đầu, Kết luận, Danh mục tài liệu tham khảo, Phụ lục và Chương 1 *tổng quan tình hình nghiên cứu*, nội dung chính của Luận án được kết cấu từ Chương 2 đến Chương 4.

Chương 2: Sự hình thành và phát triển mạng lưới chợ ở Nam Trung bộ

Trong quá trình sáp nhập vào lãnh thổ Đại Việt, Nam Trung bộ đã nhanh chóng trở thành vùng đất hứa đối với dòng chảy di dân từ phía Bắc vào mở đất, lập làng

cũng như sự lựa chọn làm nơi cư trú và lập nghiệp của một bộ phận cư dân người Hoa “tị nạn”. Trải qua quá trình phát triển lâu dài, các lớp di dân đã xây dựng nên một vùng đất trù mật, xóm làng đông đúc. Đây chính là tiền đề đầu tiên đưa đến sự hình thành và phát triển của hệ thống chợ ở Nam Trung bộ.

Quá trình hình thành và phát triển của các chợ ở Nam Trung bộ diễn ra vào những thời điểm khác nhau và cũng tuân theo quy luật chung là “có dân, có làng thì có chợ”. Trong các thế kỷ XVI, XVII, XVIII, một hệ thống chợ đã được hình thành trên khắp các tỉnh Nam Trung bộ nhằm đáp ứng nhu cầu trao đổi sản phẩm của người dân và đảm bảo nhu cầu trao đổi, buôn bán hàng hóa giữa các vùng, miền. Các chợ dần mở rộng về quy mô, tăng lên về số lượng và hoạt động ổn định, là cơ sở để phát triển lên thành các chợ lớn, chợ trung tâm vào thế kỷ XIX. Theo đó, sự phát triển mở rộng của mạng lưới chợ ở Nam Trung bộ thời kỳ này gắn liền với sự phát triển của kinh tế hàng hóa và quá trình di cư, khai hoang lập làng của cư dân người Việt, người Hoa.

Vị trí địa lý và điều kiện tự nhiên thuận lợi cũng như sự tác động thuận chiều của những chính sách của Nhà nước đối với thương nghiệp đã tạo cơ sở cho sự phát triển mạnh mẽ của kinh tế nông nghiệp, thủ công nghiệp và các ngành kinh tế khác, từ đó mở rộng kinh tế hàng hóa, góp phần thúc đẩy sản xuất phát triển. Dưới tác động của kinh tế hàng hóa, nhiều trung tâm công thương nghiệp nhỏ ra đời ở Nam Trung bộ, đó là các thị tứ.

Nhiều chợ, thị tứ, đô thị ra đời hoặc tiếp tục phát triển, bao phủ các khu vực từ miền

núi, trung du đến đồng bằng và cả vùng cửa sông, ven biển với cơ cấu hàng hóa đa dạng, phong phú theo đặc trưng riêng của từng vùng. Nguồn hàng hóa được tập trung ở những chợ đầu mối, chợ lớn, chợ trung tâm, sau đó phân tán ra các chợ trong vùng và thậm chí được thương nhân trao đổi, buôn bán với bên ngoài vùng. Đây cũng chính là cơ sở để hoạt động trao đổi, buôn bán ở các chợ Nam Trung bộ mở rộng hơn về quy mô và tăng về số lượng. Cùng với đó, nhu cầu trao đổi hàng hóa ngày càng cao đã dẫn đến sự hình thành hàng loạt chợ phụ (chợ nhỏ), đóng vai trò là vệ tinh, vừa có chức năng riêng biệt (phục vụ cho nhu cầu tại chỗ), vừa bổ sung, hỗ trợ cho các chợ chính.

Chương 3: Hoạt động trao đổi, buôn bán ở chợ Nam Trung bộ

Ở chương này, Luận án tập trung làm rõ hoạt động của mạng lưới chợ ở các tỉnh Nam Trung bộ dưới thời Nguyễn giai đoạn 1802-1884, chủ yếu là hoạt động trao đổi, buôn bán diễn ra ở các điểm chợ, nguồn hàng hóa cung ứng cho chợ, phương thức và lệ thuế buôn bán, thành phần buôn bán, giá cả,... Hoạt động trao đổi, buôn bán ở chợ Nam Trung bộ thời kỳ này được đặt trong bối cảnh xem xét hệ thống kinh tế đặc thù của miền Trung, tức là xem xét những tuyến đường lưu thông hàng hóa, cách thức trao đổi hàng hóa,... thông qua vai trò nổi bật của những dòng sông chính ở vùng này và những chỉ lưu của nó trong việc lưu thông, trao đổi hàng hóa giữa miền ngược với miền xuôi.

Tại các chợ, nguồn hàng được bày bán hết sức phong phú; thậm chí, một số mặt hàng được du nhập từ bên ngoài. Nhìn chung, cơ cấu mặt hàng ở các chợ đều là sản phẩm của nền kinh tế nông nghiệp, thủ công nghiệp và khai thác của địa phương. Các mặt hàng này chủ yếu phục vụ cho

nền kinh tế tiểu nông, một số mặt hàng còn cung cấp cho thị trường bên ngoài, tạo điều kiện cho kinh tế thương nghiệp phát triển sôi động.

Mạng lưới chợ ở Nam Trung bộ trong thời kỳ này đã phát triển mạnh mẽ, có nhiều chợ thuộc loại chợ lớn, chợ trung tâm. Hoạt động trao đổi, buôn bán ở các chợ này đã vượt ra ngoài phạm vi làng xã, biểu hiện trước hết là việc hình thành chu kỳ họp chợ theo phiên. Việc thu thuế buôn bán nói chung, thuế chợ nói riêng vẫn chưa được Nhà nước quy định cụ thể, thống nhất mà tùy thuộc vào từng vùng, miền và từng thời kỳ. Giá các loại hàng hóa ở chợ thường chịu tác động của quy luật thị trường hoặc có thể lên hay xuống phụ thuộc vào mùa vụ, vào việc quy định giá cả của Nhà nước.

Hoạt động trao đổi, buôn bán ở các chợ Nam Trung bộ đã góp phần thúc đẩy hoạt động sản xuất nông nghiệp, thủ công nghiệp và thương nghiệp nhất là nội thương phát triển. Ngược lại, sự phát triển của các ngành sản xuất và thương nghiệp trở thành tiền đề và điều kiện phát triển mở rộng mạng lưới chợ. Đó là những điều kiện thúc đẩy nền kinh tế tiểu nông khép kín chuyển sang nền kinh tế có xu hướng mở. Tuy nhiên, hoạt động trao đổi, buôn bán của mạng lưới chợ ở Nam Trung bộ dưới triều Nguyễn cũng có những hạn chế nhất định, đó là: (i) Nền kinh tế tự cung, tự cấp vẫn còn phổ biến ở khu vực; hoạt động trao đổi, mua bán ở các chợ chủ yếu nhằm đáp ứng nhu cầu trao đổi sản phẩm dư thừa của nền kinh tế tiểu nông, khi mà thủ công nghiệp chưa tách khỏi nông nghiệp và thương nghiệp chỉ là ngành kinh tế phụ; (ii) Nhiều mặt hàng là đặc trưng của các tỉnh Nam Trung bộ, có giá trị cao được xuất khẩu ra nước ngoài chủ yếu nằm trong danh mục Nhà nước thu mua và độc quyền buôn bán.

Mặt khác, do chính sách độc quyền về mậu dịch thương mại của triều đình, cả khách hàng và thương nhân đều chịu sức ép của chính quyền về giá cả; (iii) Sản xuất hàng hóa ra đời trên cơ sở của phân công lao động xã hội, chuyên môn hóa sản xuất; một bộ phận thương nhân các tỉnh Nam Trung bộ đã khẳng định được vị thế của mình trong xã hội và có đóng góp đáng kể vào sự phát triển kinh tế của địa phương, song lực lượng thương nhân chủ yếu là tiểu thương, tiểu chủ.

Hoạt động trao đổi, buôn bán ở các chợ Nam Trung bộ dưới triều Nguyễn dù có bước phát triển mở rộng song vẫn chỉ dừng lại ở việc lưu thông hàng hóa giản đơn. Tuy nhiên, hoạt động này cũng góp phần tạo ra diện mạo kinh tế mới ở Nam Trung bộ và những chuyển biến mạnh mẽ trong kết cấu dân cư và đời sống văn hóa, tinh thần của cư dân vùng này trong thế kỷ XIX. Những đóng góp đó không chỉ có tác dụng ở thời kỳ này mà còn ảnh hưởng lâu dài trong lịch sử và đến tận ngày nay.

Chương 4: Đặc điểm và vai trò của mạng lưới chợ đối với sự phát triển kinh tế, văn hóa - xã hội ở Nam Trung bộ

Mạng lưới chợ ở Nam Trung bộ được hình thành và phát triển trong bối cảnh kinh tế - xã hội chung thuộc thời kỳ trị vì của các vua Nguyễn từ Gia Long, Minh Mệnh đến Thiệu Trị và Tự Đức, dưới sự tác động của kinh tế hàng hóa phát triển. Song xuất phát từ điều kiện tự nhiên, lịch sử, văn hóa - xã hội của vùng, mạng lưới chợ ở đây tuy mang nhiều đặc điểm chung so với các chợ trên cả nước (như: quy định lệ họp chợ, thành phần tham gia buôn bán tại chợ, hay cơ cấu các mặt hàng buôn bán ở chợ, lệ thuế, phương thức trao đổi, buôn bán...) nhưng cũng có tính đặc trưng riêng của vùng, miền, địa phương.

Hoạt động thương nghiệp ở các chợ có sự kết hợp chặt chẽ giữa các yếu tố chợ - bến - khu phố buôn bán cố định. Lượng hàng hóa khá phong phú, nhiều sản vật có giá trị, cơ cấu mặt hàng gắn với sản phẩm của nền kinh tế nông nghiệp, thủ công nghiệp và sản phẩm của các ngành khai thác khác ở địa phương. Cùng với đó, sự có mặt của Hoa thương và sự lớn mạnh của thương nhân người Việt đã tạo cơ sở cho quá trình trao đổi, buôn bán ở các chợ ngày càng phát triển. Trong đó, lực lượng Hoa thương với kinh nghiệm và truyền thống buôn bán lâu đời, khả năng có kết cộng đồng, sự nhạy bén và thích ứng trước những biến đổi của xã hội đã góp phần “hâm nóng” quá trình hình thành các tụ điểm buôn bán nói chung và các chợ ở Nam Trung bộ nói riêng.

Luận án đã xem xét những tác động, ảnh hưởng của mạng lưới chợ đối với sự phát triển kinh tế, văn hóa - xã hội không chỉ trong phạm vi từng tỉnh mà còn ở phạm vi cả khu vực Nam Trung bộ trong thời kỳ này. Hiện nay, với vai trò và ảnh hưởng to lớn của mạng lưới chợ ở Nam Trung bộ đến kinh tế, văn hóa - xã hội của địa phương, Luận án cho rằng cần có những chính sách phù hợp để hệ thống chợ phát huy tốt nhất vai trò của mình, đặc biệt có thể đưa chợ quê (chợ làng) vào điểm đến trong hành trình du lịch các tỉnh Nam Trung bộ bởi đây chính là nơi lưu giữ những nét đẹp văn hóa truyền thống từ lịch sử của mỗi làng quê và cũng là một trong những phương cách để giới thiệu về vùng đất và con người Nam Trung bộ trong lịch sử.

Luận án được bảo vệ thành công tại Hội đồng chấm luận án cấp Học viện, họp tại Học viện Khoa học xã hội (Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam) năm 2019.

TV.
giới thiệu